

О.Т. Сансызбаев* , Д.А. Алкебаева , Ә.Ж. Әміров

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: omirsansyz@gmail.com

КАУЗАЛДЫҚ ҰҒЫМЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

Мақалада тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі саналатын функционалды грамматиканың каузалдық категориясы және оның философия, лингвистика ғылымдарында зерттелуі туралы баяндалады. Каузалдық ұғымы жалпы философия ғылымынан бастау алады. Ежелгі ойшылдардың дүниедегі себеп пен салдарды анықтауы философия ғылымында каузалдық ұғымының танымдық-логикалық мәннің ашылуына негіз болды. Алғашқы түсініктері мен көзқарастары, термин ретінде қолданыла бастауы философтар зерттеуінің нәтижесінде қолданысқа енген.

Мақалада каузалдық категориясы философиялық және лингвистикалық заңдылықтар негізінде талданады. Негізінен бұл ұғым философияда әлемнің, дүниенің, жаратылыстың, болмыстың пайда болу себебін іздесе, лингвистикада ол әртүрлі тілдік амалдар топтамасы арқылы осы себептің мәні мен мазмұнын білдіретін функционалды-семантикалық категория ретінде тұжырымдалады.

Каузалдық категориясының семантикалық функционалды қызметін ашу тіл табиғаты және мағыналық қырларының сан алуан екенін көрсетеді. Сондықтан каузалдық ұғымдардың қызметін функционалды-семантикалық өріс теориясы тұрғысынан қарастыра отырып, барлық тілдік құралдардың парадигмасы мен синтагмалық қатынасын көрсету және олардың семантикалық құрылымын ашу арқылы аталған категорияның табиғатын толық тануға болады. Каузалдық категориясына жататын тілдік деңгейлерді грамматикалық тұрғыдан ғана қарастыруға болмайды, тілдің басқа деңгейлері арқылы да көрініс таба алатын категориялардың санатынан орын алады. Грамматикалық тұрғыдан ғана қарастыру оның мағыналық-мазмұнын толық аша алмайды, сондықтан оны философияны таным теориясы деңгейінде саралау осы ұғымның көпқырлы әмбебаптық мәнін ашуға толық мүмкіндік береді.

Функционалды грамматиканың каузалдық категориясы жалпы тіл білімінде және қазақ тіл білімінде зерттелуі сөйлеу әрекетінің негізінде қалыптасып, әлем тілдерінде кеңінен зерттелуде. Сөйлеу әрекетінің негізінде қалыптасқаны ғалымдардың назарын аудартып бірнеше аспектіде зерттелуді бағыт етіп алуына негіз салды. Мақалада каузалдық категориясының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары қарастырылып, тіліміздегі семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастырылды. Семантикалық мағынасына терең мән беріліп, айтылар ойдың мақсатын айқындау жолдары қарастырылды. Каузалдық ұғымына қатысты философия және лингвистика ғылымдарындағы теориялар негізге алынып, лингво-философиялық аспекті тұрғысынан сараланды.

Түйін сөздер: функционалды грамматика; функция; қаузалдық; сөйлеу әрекеті; функционалды-семантикалық өріс; категориялық жағдаят.

O.T. Sansyzbayev*, D.A. Alkebayeva, A.Zh. Amirov

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan Almaty

*e-mail: omirsansyz@gmail.com

Philosophical and Linguistic Laws of the Concept of Causality

The article describes the consideration of functional grammar in the philosophic and linguistic sciences in the causal category, which is one of the new directions in linguistics. The concept of causality originates from general philosophy science. The definition of cause and consequences in the world by ancient thinkers was the basis for the discovery of the cognitive-logical meaning of the concept of causality in the science of philosophy. The first concepts and views started to be used as a term came into use as a result of the research of philosophers.

The article analyzes the category of causality on the basis of philosophical and linguistic laws. Basically, while this concept seeks the cause of the world, universe, creation and being in philosophy, it is formulated as a functional-semantic category in linguistics that expresses the essence and content of this reason through a series of various linguistic operations.

The disclosure of the semantic functional role of the category of causality shows the diversity of the nature and semantic aspects of language. Therefore, considering the function of causal concepts from the position of the theory of the functional-semantic field, it is possible to fully recognize the nature of this category by demonstrating the paradigm and syntagmatic relationship of all language tools and revealing their semantic structure. Linguistic levels belonging to the category of causality cannot be considered grammatically, but also occupy a place in the category of categories that can be expressed through other levels of the language. Consideration only grammatically cannot fully reveal its meaning-content, therefore differentiation of its philosophy at the level of the theory of cognition gives a full opportunity to reveal the essence of the multifaceted universality of this concept.

The causal category of functional grammar, studied in general linguistics and Kazakh linguistics, is formed on the basis of speech activity and is widely studied in the languages of the world. The formation on the basis of speech activity has attracted the attention of scholars and initiated the study in several aspects. Philosophical and linguistic regularities of the category of causality are considered in the article and grouped according to their semantic features in our language. A deep emphasis was given to the semantic meaning and ways of determining the purpose of statements were examined. Theories in the sciences of philosophy and linguistics related to the concept of causality were substantiated and differentiated from the lingo-philosophical aspect.

Key words: functional grammar; function; causality; speech activity; functional-semantic field; categorial situation

О.Т. Сансызбаев*, Д.А. Алкебаева, А.Ж. Амиров

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: omirsansyz@gmail.com

Философские и лингвистические закономерности понятия каузальности

В статье рассказывается о категории функциональной грамматики, которая является одним из новых направлений в лингвистике, и ее изучении в науках философии, лингвистики. Понятие каузальности берет свое начало в науке общей философии. Выявление древними мыслителями причин и следствий в мире послужило основой для открытия в философской науке познавательно-логического значения понятия каузальности. Первые понятия и взгляды, начало использования в качестве термина, вошли в обиход в результате изучения философов.

В статье анализируется категория каузальности на основе философских и лингвистических закономерностей. В основном это понятие формулируется в философии как функционально-семантическая категория, выражающая сущность и содержание этой причины посредством ряда различных языковых приемов, в то время как в философии оно ищет причину возникновения мира, природы, творения, бытия.

Раскрытие функциональной семантической функции категории каузальности показывает, что природа языка и смысловые аспекты многообразны. Поэтому, рассматривая деятельность каузальных понятий с точки зрения теории функционально-семантического поля, можно в полной мере распознать природу указанной категории, указав парадигму и синтагмическое соотношение всех языковых средств и раскрывая их семантическую структуру. Языковые уровни, относящиеся к каузальной категории, не могут рассматриваться только грамматически, они занимают особенное место в категории, которые могут быть выражены и через другие уровни языка. Рассмотрение только грамматически не может полностью раскрыть его смысло-содержание, поэтому дифференциация его философии на уровне теории познания дает полную возможность раскрыть сущность многогранной универсальности данного понятия.

Категория каузальности функциональной грамматики, изучаемая каузальной в общем языкознании и казахском языкознании, формируется на основе речевой деятельности и широко изучается на языках мира. То, что сформировалось на основе речевой деятельности, привлекло внимание ученых и положило начало изучению в нескольких аспектах. В статье рассмотрены философские и лингвистические закономерности каузальной категории и сгруппированы по семантическим особенностям нашего языка. Был сделан глубокий акцент на смысловом значении, рассмотрены пути определения цели высказываний. Теории в науках философии и лингвистики, относящиеся к понятию каузальности, были обоснованы и дифференцированы с точки зрения лингво-философского аспекта.

Ключевые слова: функциональная грамматика; функция; каузальность; речевая деятельность; функционально-семантическое поле; категориальная ситуация.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде функционалдық грамматиканың каузалдық категориясы философия мен лингвистиканың тоғысында зерттелетін ұғымдардың бірі болып табылады. Бұл категория философиялық тұрғыдан адамның таным-түсінігі, болмыстың ақиқатын табу мен оның сан түрлі себеп-салдарын анықтау мәселелерін қарастырады.

Функционалды грамматиканың ғылыми тұжырымдамалары тілдік құбылыстардың табиғатына терең үңілуге және семантикалық мән мен мазмұнын, оның негізгі теориясы функционалды семантикалық өрістер арқылы анықталады. Бұл сала бойынша осы екі ғылымның шектесуінде зерттеушілердің айрықша назарын аудару бастағаны – танымдық және семантикалық категориялардың коммуникативті функциялары. Соның ішінде каузалдық негізгі категориялардың бірі болып саналады. Функционалды грамматика тұрғысынан каузалдық философиялық әрі лингвистикалық зерттеу мен талдауды талап етіп тұрған тың тақырыптардың бірі.

Каузалдық категориясының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары бар, алайда олар бір-бірімен үндеседі. Себеп пен салдар түсінігінің мәні философиядан бастау алады. Аристотель, Платон, Гераклит, Анаксимандр, Әл-Фараби еңбектерінде қарастырылуы бұл ұғымның танымдық мәні өзекті екенін айқындай түседі. Философиялық тұрғыдан алғанда табиғатта, қоғамда, ойлауда да белгілі бір себеп бар және оның салдары болады. Себеп-салдар арқылы өмірде өзгерістер болып, жаңа таным-түсініктер қалыптасып дамиды. Сондықтан да философиядағы маңызды заңдылықтар қатарына еніп, ойшыл ғұламаларды ежелден толғандырып келеді. Адам баласы айналасындағы құбылыстар мен заттардың пайда болу, даму, жойылу сияқты мәселелердің барлығына назар аударып, оған түрлі танымдық көзқарастар қалыптастыруы аса маңызды философиялық мәселелердің бірі саналды.

Философиялық энциклопедияда каузалдыққа мынадай анықтама береді: «Каузалдық (лат. себептілік) – себеп пен іс-әрекеттің заңды байланысы. Қағида ретінде мынаны көрсетеді: кез келген құбылыстың себебі бар және ол сол мезгілде басқа бір құбылыстың себебі болады. Себепсіз ештеңе болмайды. Себеп пен әрекет бұрыннан қазірге, одан болашаққа баратын қатар түзейді» (Философиялық энциклопедия, 2021: 313).

Әр дәуірдің философтары себеп пен салдар түсінігін сан тұрғыдан қарастырып, өздерінің философиялық көзқарастарының жаңа аспектілерін түсіндіруге ұмтылды. Антикалық философияда ғаламның жаратылуы мен пайда болу себебін іздеген, одан кейінгі зерттеушілер легі жаратылыстың ғана емес, барлық болмыстың себеп-салдарын тануға ерекше көңіл бөлді. Философиядан да басқа ғылым салаларында, атап айтар болсақ, физика, химия, психология, биология салалары да өздерінің зерттеу нысанында кез келген жаратылыс құбылыстарының себептері мен салдарын анықтауға түрлі ғылыми әрі тәжірибе арқылы түсіндіруді көздейді. Тіл ғылымы саласының функционалды грамматика бағыты бойынша каузалдық ұғымын әртүрлі тілдік деңгейлердің семантикасы беретіндігі анықталды. Бұл түсінік семантика теориясына ғана қатысты емес, таным теориясымен де тығыз байланыстылығы философия мен лингвистика ғылымының тоғысында қарастырылуды қажет етеді.

Материалдар мен әдістер

Лингвистикада каузалдық ұғымы философия ғылымы тұжырымдамаларының негізінде зерттеу қолға алына бастады. Каузалдық ұғымының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары қаралып, мотивациялық-салыстырмалы, танымдық, логикалық, функционалды-семантикалық және мағыналық-мазмұндық талдау жасау басты назарға алынды.

Кейінгі уақытта лингвистер тіл бірліктерін философиялық ғылыми ойдың объективі арқылы зерттеуге қызығушылық таныта бастады. Бұл қызығушылық тіл білімі мен философияның ажырамас байланысына және әртүрлі тілдік бірліктердің семантикалық сипатына арналған ғылыми әдістемелік бағдарламалардың жаңа модельдерін тауып зерттеуге негіз болды.

Функционалды грамматиканың каузалдық категориясы қазақ тіл білімінде зерттелінді, ол көбінесе құрылымдық грамматика негізіне сүйеніп жазылды. Ал каузалдық ұғымы философиямен ұштастырыла қарастырылып функционалды-семантикалық өрістері айқындалған еңбектер бар екенін атап өтуге болады. Каузалдықты философияның таным теориясымен байланыстыра қарастыру, философтар мен лингвистердің ғылыми көзқарасы мен пікірлерін, семантикалық категория арқылы салыстыра қарау зерттеуге арқау болады.

Каузалдық категориясы танымдық және функционалды-семантикалық бағытта қарастыруды қажет етеді. Аталған категорияны философиядағы сәт теориясымен (немесе лингвистикадағы атауы – категориялық жағдаят) және функционалды грамматикадағы функционалды-семантикалық өрістер теориясымен тығыз байланыста қарастыру арқылы осы ұғымның лингво-философиялық мәнін толық ашуға болады.

Талдауға алынған пікірлер мен тұжырымдамалар философия ғылымында нақты тарихи және объективті қарастыру, логикалық талдау және біріктіру әдістері мен тәсілдері тұрғысынан зерттелді. Каузалдық ұғымын философияның таным теориясы арқылы зерттеу негізге алынды. Сөйлеудегі түрлі тілдік бірліктердің логика-танымдық, функционалды-грамматикалық және когнитивті-семантикалық табиғатын ашу үшін лингво-философиялық талдау әдістерінің бірлескен жүйесін пайдалану назарға алынды.

Әдебиеттерге шолу

Ежелгі ойшылдардың дүниедегі себеп пен салдарды анықтауы философия ғылымында каузалдық ұғымының танымдық-логикалық мәнін ашылуына негіз болды. Болмысты тану үшін оның ақиқаты мен шындығын анықтауға ұмтылды. Аристотель болмыстағы себепті 4-ке бөліп қарастырды (Аристотель, 1975: 550). Сол арқылы дүниедегі жаратылыс пен құбылыстардың сырына терең бойлауға тырысты.

Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби «Азаматтық саясат» деген трактатында себепті 6-ға бөліп қараған (Нысанбаев, 2009: 656). Ол алғашқы себеп тек Жаратушы қалауымен орындалатынын, оның күдіреті арқылы кейінгі себептер жүзеге асатынын, оның жалғыз екенін, одан кейінгі себептер де болатынын зерделейді.

Себеп пен салдарды алғаш болып грек философы Платон жіктеді. Ол себептен себеп туындап, оның әсерін ашуға ұмтылды (Детерминизм и современная наука, 1987: 172). Демокрит те өз еңбектерінде ештеңе себепсіз туындамайтынын, оған қандай да бір себеп әсер ететінін жазды (Кирвель, 2001: 728).

Орта ғасырда себептілік қағидасы тек Құдайдың табиғатымен ғана байланыстырылып қаралды. Жаңа заманда (Бэкон, Галилей, Кеплер т. б.) сырт күштің әсерінсіз табиғатта болатын себептілік (каузалдық) туралы зерттеулер орын алды. Табиғатта болатын объективті себептіліктің орнына субъективті себептілік туралы ілімдер де пайда болды. Юмның пікірінше, каузал-

дыққа сену ассоциацияға, әдетке байланысты болса, Канттың ойынша, жалпыға бірдей каузалдық қағида болады. Шопенгауэр каузалдықтың үш түрін айырып қарастырады: өз мағынасындағы себеп (биорганикалық әлемге тән), тітіркену (органикалық өсімдіктер әлеміне тән) және себеп-дәлел (мотив барлық жанды тіршілік иелерінің қимыл-әрекеттерінде кездеседі). Милль, Спенсер т.б. себептілікті индукцияның көмегімен тек тәжірибеде ғана кездеседі деп түсіндірді, ал позитивистер (Конт, Авенариус, Мах т. б.) каузалдық ұғымын функционалды тәуелділік ұғыммен алмастырды (Философиялық энциклопедия, 2021: 527).

Т. Гоббс (1588–1679) (Гоббс, 1989: 24), Г.В.Ф. Гегель (1770–1831) (Гегель, 1974: 452) мен Д. Юм (1711–1776) (Юм, 1965: 847) да себеп пен салдарды өз еңбектерінде тереңнен зерттеді. Алғашқы екеуі себеп пен салдарға қоса кездейсоқтықты да ғылыми тұрғыдан түсіндіруге тырысты. Ағылшын философы Давид Юм каузалдықты дәлелдеу мүмкін емес, өйткені әсер себептен пайда болмайды деген пікір білдіреді.

Функционалды грамматика – қазіргі қазақ тіл біліміндегі жетекші салалардың бірі. Алғаш рет қазақ тілші-ғалымдары арасында Е. Жанпейісов бұл саланы «қызметтік грамматика» деп атады (Жанпейісов, 2003: 41-50). Қазақ тілінің функционалды грамматикасы жайлы ғылыми-теориялық тұжырымдары мен ұғымдарына қатысты жазылған ғылыми зерттеулер бар (Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2010: 720) (Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2013: 808). 2016 жылы Мемлекеттік тілді дамыту институты функционалды грамматикаға арналған З. Ахметжанова, Қ. Рысалды, О. Жүмбаева, А. Жаңабекова, М. Жолшаева, Б. Қапалбек сияқты зерттеушілердің монография-оқулығы жарық көрді (Жұмсалымды грамматика, 2016: 508). Аталған оқулықта функционалды грамматиканың бастау көздері, функционалды грамматика теорияларының қалыптасуы, функционалды және құрылымдық грамматиканың ұқсастықтары мен айырмашылықтары және оның кейбір ұғымдары, атап айтқанда, аспектуальдық, темпоральдық, локальдық/бейлокальдық, таксис, модальдық және т.б. категориялар қарастырылған. Каузалдық категориясы толыққанды зерттеу нысанына ілікпеген.

Осы тұста айта кететін бір мәселе – құрылымдық грамматиканың синтаксис саласында себеп-салдар, пысықтауыштық қатынастар, шартты рай формасына қатысты М. Төлеуп, А. Алтаева, Г. Бекмаганбетованың ғылыми зерттеулері бар.

(Төлеуп, 2002; Алтаева, 2010: 47; Бекмаганбетова, 2010: 30). Бұл еңбектерді атап өтуіміздің себебі – бұл зерттеулердің нысаны болған синтаксистік құрылымдар каузалдық ұғымын жасауға тікелей қызмет етеді.

Функционалды грамматиканың ұғымдары ғылыми тұрғыдан сараланып, ең маңызды категориялар зерттеулерге негіз болған. М. Жолшаева аспектуалдық категориясын (Жолшаева, 2009: 57), Қ. Рысалды сын-сапа категориясын (Рысалды, 2007: 50), А. Жаңабекова темпоралдық категориясын (Жаңабекова, 2012: 154), А. Солтанбекова «Шақтық локалдык/бейлокалдык» категорияларын (Солтанбекова, 2010: 30) зерттеді.

Каузалдық категориясы қазақ тіл ғылымында функционалды грамматиканың негізгі тұжырымдары ретінде функционалды-семантикалық өрістерге топтастырылып, осы ұғымның әмбебаптық және лингво-философиялық мәніне үңілген Д. Алкебаеваның ғылыми зерттеулерін атап кетуге болады (Әлкебаева, 2019: 200). Зерттеу еңбекте функционалды грамматиканың ғылыми-теориялық тұжырымдары мен терминологиялық аппараты, негізгі өзегі саналатын функционалды-семантикалық өріс теориясы және категориялық жағдаят баяндалады. Осы еңбекте каузалдықтың көпқырлы сипаты мағыналық-мазмұндық күрделі тұтастығы жан-жақты қамтылған, осы ғылыми көзқарастардың нәтижесінде каузалдықты одан ары тереңдетіп, лингво-философиялық аспектіде қарастыруға бағыт-бағдар береді.

Каузалдық ұғымы түркі тілдерінде салғастырмалы-тарихи, типологиялық, салыстырмалы әдістер бойынша зерттелген (Абумова, 2002: 24), (Дробышева, 2008: 25), (Казакова, 2007: 20), (Тәжібаева, 2004: 356), (Хораскина, 2006: 17). Оның ішінде қазақ тіліндегі каузалдық категориясын С.Ж. Тәжібаева орыс тілінде алтай және тува тілдерімен, сондай-ақ орыс және ағылшын тілдерімен салыстыра-салғастыра қарастырған. Зерттеу жұмысында себеп-салдарды каузалдық категорияның орталық ұғымы деп алған және құрылымдық бағытта зерттеген (Тәжібаева, 2004: 356).

Каузалдық қатынасты лингво-философиялық тұрғыдан ғана емес когнитивті-прагматикалық аспектіде қарастырудың да маңызы жоғары. Себебі каузалдық заттар мен құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланыс қана емес, ол ойлау мен қорытынды шығару, қазіргі және өткен жағдайларды саралау, оның нәтижесін қолдану мен жоққа шығару секілді субъективті

пікірлердің де жиынтығы бола алады (Дальбергенова, Жаркынбекова, 2013).

Шетелдік лингвистикада каузалдық себеп-салдар тұрғысынан ғана емес, ойлаудың ерекше формасы және логика-семантикалық категория ретінде де зерттеу нысанына айналды. Адамзаттың іс-әрекеті мен көзқарасы, танымы мен ойлауы, сезімдік қасиеттердің қарым-қатынас барысындағы каузалдық ұғымы әмбебап категория екені айқын байқалады. Каузалдық заттар мен құбылыстар арасындағы себеп-салдар байланысы ғана емес, ой және пікір қорытындысы, жағдайға байланысты жеке тұлғаның шешім қабылдауы мен субъективті көзқарасы да негізгі нысанаға алынады және каузалдық мағынасын беруі шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапты (Pasch, 2003: 213), (Redder, 1990: 189), (Zufferey, 2012: 138-153.). Қазіргі заманауи лингвистикада каузалдық ойлау категориясы, логика-семантикалық жүйе ретінде де зерттелуде.

Нәтижелер мен талқылау

Философияда себеп пен салдар ұғымын алғаш жіктеген ежелгі грек философы – Платон (грекше: Πλάτων, б.з.д. 427-347). Оның ілімі бойынша, кез келген зат белгілі бір құбылыстар әсерінен жасалады, жойылады және қайта жаңғыртылады, себебі әлемде бір заттың пайда болуына белгілі бір себеп бар, себептен түрлі салдар пайда болатынын көрсетеді (Детерминизм и современная наука, 1987: 172).

Аристотель (б.з.б. 384-322 жж) болмыстағы себепті 4-ке бөліп қарастырады:

1) материалдық себеп – бір заттан бір заттың туындауы мен пайда болуы;

2) формальды себеп – заттың немесе құбылыстың бастапқы мәні;

3) қазіргі себеп – қозғалыс көзі;

4) мақсатты себеп – нақты бір мақсатқа жету жолындағы себеп (Аристотель, 1975: 550).

Дүниенің жаратылуы, ғаламның пайда болуы мен құбылыстардың құпиясын анықтаудағы себеп пен салдарды ұлы ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби де өз трактаттарына өзек етеді (Әл-Фараби, 1973:22). Оның себеп пен салдар, қозғаушы күш жайлы түсінігі мен тұжырымдары Аристотельмен сәйкес келмейді. Оған себеп – діни ұстанымы, дүниеге көзқарасы мен мәдени ортасы.

Аристотель үшін бірінші қозғаушы күш немесе себеп дүниені Жаратушы еншісінде емес, оның көзқарасы мен түсінігі, ғылыми болжамы бір орыннан қозғалмайтын дерексіз қозғаушы

күш және бүкіл әлемге еш қатысы жоқ трансценттік ақыл негізінде өрбиді. Салдардың себебін діни немесе мифологиялық таным-түсінікпен астастырмайды. Әл-Фарабидің діни көзқарасында себеп-салдар, дүниенің жаратылуы жайлы түсінік мол. Ол өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты трактатында Жаратушы жайында: «Білгейсің, субстанциялар мен акциденциялардан басқа және сол субстанциялар мен акциденцияларды жаратқан мәңгілік жарылқаушыдан (Жаратушыдан) өзге ештеменің жоқ екенін. Осыдан соң бұлардың жаратушысы бар ма әлде оны ешқандай жаратушысыз көзге елестету мүмкін бе дегенді қарастырамыз; Осыны зерттеу себепті Хақ Тағаланы танимыз. Ол бар. Бұл ғылым ең жоғарғы табиғат ғылымы – метафизика немесе күдіретті ғылым деп аталады. Ғылым осымен тәмам» (Есім, 2004: 304).

Әл-Фараби Жаратушының кез келген құбылыс пен ғаламдағы тіршілікке себеп боларын айқындайды және оның күдіретіне еш шек келтірмейді. «Азаматтық саясат» деген трактатында себептің өзін 6-ға бөліп қарастырады. «Бірінші себеп – Жаратушы (Алла), екінші себеп – аспан денелерінің әсері, үшінші себеп – әрекетшіл ақыл-парасат, төртінші себеп – жан, бесіншісі – форма, ал алтыншысы – материя. Осы себептердің басында тұрған бірінші дәрежедегі себептің (Жаратушы) көп болатындығы әсте мүмкін емес, ол жалғыз болады, қалған дәрежедегілердің әрбірінде көптік бар, – дейді ғұлама. (Нысанбаев, 2009: 656) Шығыстың ұлы ойшылы бірінші себепті Жаратушы деп тануды ұйғарады. Оның болмысы жалғыз деген категориямен түсіндіріледі. Ол дүниеге тікелей емес, жанама түрде, ақыл-парасат арқылы әсер етеді. Философ бірінші себептің артықшылықтарын айрықша атап та жазады: «Ол – әрқашан Бірінші. Оны егер бөлінбейді деп есептесек, онда оны сан яки басқа да бөліну түрлері тұрғысынан қарастыруға болмайды және ол осы турасында да Біреу болмақ. Сол себепті әлемдегі өзге де нәрседен өзгешеленіп тұратын өзінің жеке-дара болмысының басқаша мәнге ие болуы да яки басқа бір нәрсе болуы да неғайбыл. Сондықтан ол – өзінің мәніндегі ерекше Себеп болып отыр» (Сандыбаев, 2020: 92).

Каузалдық ұғымына қатысты философияда әртүрлі теориялар бар. Соның ішінде ең көп таралғандары төмендегідей:

- детерминизм – дүниедегі барлық оқиға алдында болған жағдайлар арқылы жүзеге асады. Себеп салдардан бұрын болады, ал нәтиже себептен туындайды.

- индетерминизм – детерминизмге қарсы түсінік. Оқиғалар алдыңғы жағдайларға тәуелді емес, кездейсоқ болады. Себеп салдардан бұрын болмауы мүмкін, ал салдарға себеп түрткі болмауы да ықтимал.

- процедурализм – себеп оқиғалар арасындағы байланыс құралы. Оқиға барысына байланысты себеп пен салдар тәуелді шартты ұғым саналады.

Философиядағы себеп пен салдар ұғымы *қажеттілік, кездейсоқтық және талап* түсінігімен де байланысты. Кей философтар тек себеп-салдар ғана байланыста емес, кездейсоқтық, қажеттілік пен еркіндік те бірге жүреді деп санайды. Бұл көзқарасты ұстанушылардың бірі – нидерланд философы Бенедикт (Барух) Спиноза (1632-1677). Ол Құдайды ішкі себеп және әлемнің әмбебап себепкері деп санайды. Ол үшін дүние мінсіз, шексіз және өзіне өзі ғана себеп болады. Құбылыстардың пайда болуы, дамуы мен жойылуына объективті себептер әсер етеді (Спиноза, 1957: 631).

Француз ағартушысы Поль Анри Гольбах (1723-1789) себепті қандай да бір қажеттілік деп қарайды, ал кездейсоқтықты жоққа шығаруға тырысады. Ол үшін дүние қажеттілікке негізделген себеп пен салдардан құралған. Бәрі де қажеттілік, ал кездейсоқтық деген болмайды (Гольбах, 1963: 715).

Философия тарихында кездейсоқтық белгісіз себептердің салдары болады деген көзқарас бар. Ежелгі грек ойшылы Демокрит (б.з.д. 460-360 жж) дүниеде бәрінің де негізі бар, себепсіз ештеңе орын алмайды, ал «кездейсоқтық деген – адам санасындағы белгісіз себеп қана» деп ой түйеді (Детерминизм и современная наука, 1987: 172). Нақтырақ айтсақ, бір себептен екіншісі туындайды, екіншісінен үшіншісі пайда болып жалғаса береді.

XVII ғасырдың философы Т. Гоббс (1588-1679) дүниеде болып жатқанның бәрі қажеттілік бойынша жүзеге асырылады, ал кездейсоқтықты біз бағамдай алмаймыз деген пікірде болды (Гоббс, 1989: 24). Неміс классикалық философиясының өкілі Г.Ф. Гегель (1770-1831) «кездейсоқтық – бұл өзінің себебі жоқ, өзге бір мәнге ие» деп қарады (Гегель, 1974: 452). Оның көзқарасы бойынша әрбір құбылыс, әрбір ұғым іштей бір-бірімен байланыста дамып жетіледі және қайта беріледі. Мысалы, арман мақсатқа, керісінше мақсат арманға айналып кетуі мүмкін, сол секілді сан сапаға, сапа санға, себеп салдарға, салдар қайта себеп болуы мүмкін.

Ағылшын философы Д. Юм (1711-1776) себеп пен салдарды агностицизм ілімі негізінде қарастырады (Юм, 1965: 847). Ол себеп-салдар қатынасы барын дәлелдеу мүмкін емес деген пікір айтады, салдар себепке қатысты болмауы да мүмкін. Егер себеп пен салдар арасында қатынас болса да, ол белгісіз қалады, өйткені біз қайсысы себеп, қайсысы салдары болатынын анықтай алмаймыз деген қорытындыға келеді.

Философиядағы каузалдық заңдылықтарына қатысты «толық себеп», «негізгі себеп» деген де түсініктер бар. Толық себеп – барлық себептердің жиынтығы, негізгі себеп олардың ішіндегі ең маңыздылары. Бұдан өзге философияда нақты, жанама, қосымша, ішкі, сыртқы, объективті, субъективті, материалдық, идеал және т.б. себеп түрлері бар.

Лингвистер қолданыстағы себеп пен салдарды, каузалдық ұғымды зерттеу үшін тіл тарихына назар аударады. Кей сөздердің этимологиясына үңіліп, ұғымның адам ойлауындағы қалыптасу кезеңін анықтауға тырысады. Мысалы, санскрит тіліндегі *hinoti* сөзі қозғалысқа түсу, ынталандыру, мәжбүрлеу, лақтыру, көмектесу, насихаттау деген мағынаны білдіреді. Көне грек тіліндегі *aitia* сөзінің бастапқы мағынасы қандай да бір үлеске ие болу немесе қатысу деген ұғымға тура келеді. Латын тіліндегі *causa cudo* (ұру, соғу, үгіту, басу) сөзімен байланысты. *Cudo* етістігі латынның *causa* зат есімі арқылы көптеген роман тілдерінде (итальян, француз, румын, ағылшын) себеп ұғымын білдіреді.

Каузалдық категориясына жататын тілдік деңгейлерді грамматикалық тұрғыдан ғана қарастыруға болмайды, тілдің басқа деңгейлері арқылы да көрініс таба алатын категориялардың санатынан орын алады. Демек себеп-салдар ұғымдары семантикалық категория болып танылады да, оның тұрпат межесін құрайтын тілдік бірліктер парадигмасы нақты жүйеленуді меже етіп алады.

Қазақ тіліндегі каузалдық категориясын семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастыруға болады. Ол үшін мағынасына терең мән беріп, айтылар ойдың мақсатына үңілу қажет.

1. Ықпалды себеп. Бір істің толық аяқталып, оның қандай да бір әсері болған жағдайда байқалатын каузалдық қатынас. Салдардың себебі айтылғанда немесе жазылғанда айқын байқалады. Мысалы: *Мүмкін, санайын десе, мыңға дейін де, одан да әрі санай алар ма еді, бірақ олардың кемпірге қажеті шамалы болды* (Жармағамбетов, 2002: 212). *Соңғы бес-алты жылда Ораштың қалың бауының да сәні кеткен. Бау*

ағаштарын жұрт отынға жағып жіберді (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Осы берілген мысалдардағы бірінші сөйлемде каузалдықтың семантикасы «бірақ» деген жеке сөз арқылы берілген. Екінші сөйлемде каузалдық мағынасы екі жай сөйлемнің қатарласып келуі арқылы айқындалады. Жай сөйлемнің екіншісі біріншісінің себебін толық түсіндіріп тұр, яғни Ораштың қалың бауының сәні кетуі – жұрттың оны отынға жағып жіберу себебінде жатыр. Соңғы сөйлемнен ықпалымен қатар салдары да айтылады.

2. Бейсаналы себеп. Бұл қатынаста басты рөлді адам атқарады. Адамның көңіл-күйі, эмоциясы мен психологиялық жағдайымен тікелей байланысты болады. Мысалы: *Отамалының денесінде ыстық қан ойнап кетті, беті балбырап, тізесі ысыды* (Жармағамбетов, 2002: 212). *Аспаннан найзағай шарт етіп құлап түскендей болды: кемпір итсигек шауып жатқан шотын әнтек қоя беріп, селк етіп еріксіз жоғары қарады* (Жармағамбетов, 2002: 212). Бұл екі мысалда да Отамалы мен кемпірдің көңіл күйі, психологиялық жайы мен еріктен тыс сезімі көрініс табады.

Мысалдарда көрсете кеткендей, бейсаналы себептің салдары бейсаналы күйде немесе саналы да бола алады.

А) Бейсаналы себеп бейсаналы салдарға алып келгенде, мысалы: *Таңырқаған, қайран қалған кемпірдің жүрегіне қорқыныш кіре қойған жоқта, бірақ өзі түсінбейтін, бұрын білінбеген белгісіз бір сезімге енді* (Жармағамбетов, 2002: 212). Сөйлемде кемпірдің белгісіз бір сезімге бөленгені бейсаналы қалыпта жүзеге асады.

Б) Бейсаналы себеп саналы салдарға алып келгенде, мысалы: *Үсентай әуелде тымырайып отырғанмен шайдан өтіп, етке жеткен кезде ірі сөйлеп, мол күліп, еңсесін өзгелерден көтеріп алды* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Сөйлемде Үсентайдың айналадағы жағдайға қарай еңсесін тіктеп, өзін ортада айрықша ұстауы аңғарылады.

3. Салдары бар себеп. Бұл себеп күнделікті өмірде көптеп кездеседі әрі міндетті түрде қандай да бір нәтижесі болады. Мысалы: *Отағасы осылай дей бергенде дәрігер-хирург қайта кіріп келді де, ол әңгімесін доғара қойды* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). *Мыңдаған, миллиондаған дыбыстар – гүлдердің шайқалуы, құстардың шиқылы, жәндіктердің қыбыры, желдің ызыңы – жаз мелодиясын шертеді* (Жармағамбетов, 2002: 212). Қарап отырсақ, екі сөйлемде де себептің салдары айқын аңғарылады: дәрігер кіргенде әңгімесі доғара қалуы мен жаз мелодиясын жұртқа аян ететін құбылыстар. «Үстазымен ұзақ сөйлескен-

нен кейін, ол осы тақырыпқа қызыға бастады... Асығамын деп қолын күйдіріп алды» десек те, салдары бар себепті байқаймыз.

4. Қайтарымы бар себеп. Қандай да бір оқиға немесе процесс кейіннен басқа бір жағдайдың жүзеге асуы себеп болуы мүмкін. Сол себептен қандай да бір нәтижеге айналып шыға келеді. Мысалы: – *Ах, Марфий, мен саған көрсетермін. Әлсіз адамға бокстың техникасын таныстыруға шебер екенсің* (Жармағамбетов, 2002: 212). *Бөлінердің алдында достарымен арада несиеге алған үлкен сомадағы ақша дау боп... соны шамасы Шәріпхан пайдаланып кеткен-ау... Олай дейтіні Шәріпхан достарына көп жолагысы келмесе де, достары мұның соңынан қалмай жүрді* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Келтірілген мысалдардағы себептің түбі бір өтеуі бары байқалады. Болмыстағы шындықты танудағы бір себептің мәні көрініс табады.

5. Ынталандыратын себеп. Бұл қолдау, адамды ынталандыру, мотивация сыйлау мақсатында қолданылады. Оның салдары қуанышын елеу, ескеру және көпшілікке үлгі ретінде көрсетуді танытады. Сол істі қайталауға немесе өзгелер де солай жасауға болатынын, өзгелердің де қолынан келетініне үндейді. Мысалы: *Олар аңнан кеіштіп олжалы қайтты. Қырғауылдың дәмді етін екеуі бір жетіге дейін асып та, қуырып та жеді* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Жылдың қай мезгілі болса да, қолына тиын-тебен түссе, клубқа асығатын (Жармағамбетов, 2002: 212). Берілген бірінші мысалдағы екінші сөйлем біріншісінің нәтижесін көрсетіп, қырғауыл етінің дәмді әрі бір жетіге жуық мол азық болғаны тағы да баруға ынталандырады. Екінші мысалда клубқа барып кино көргенді жақсы көретіні, қолына ақша түссе сонда асығатыны айтылады.

6. Ойдан шығарылған немесе болжамды себеп. Бұл айтушының немесе ойын жеткізушінің дәл осындай нәтижеге алып келудегі сенімсіздігі мен күдігін білдіреді. Мысалы: *Мұғалім төбелестің шын мәнін білмеді ме, әлде біле тұрса да ештеңе дегісі келмеді ме, әуелі тіс жарып ештеңе айтқан жоқ* (Жармағамбетов, 2002: 212). *Мырзамыз одан әрі өзін-өзі қинамай-ақ әлгі жалаңаш қыздың суретін бетіне жамылған күйі қисая кетті де, түсінде де үздік... үздік... сол жалаңаш қызды көріп жатты* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Берілген екі мысалда да болжамды себеп айтылады: біріншісінде мұғалімнің төбелес жайлы тіс жармауы жазылса, екіншісінде де «үздік» сөзімен ойдан шығарылып айтылады (ол түсінде жалаңаш қызды көрмей жатуы да мүмкін).

7. Беймәлім себеп. Бұл салдары бар, бірақ себебін әлі күнге дейін анықтау мүмкін болмай келе жатқан құбылыстар мен түсініктер. Мысалы, жер дүмпуін алдын ала ешкім болжап айта алмайды. Заманауи технологиялар арқылы болжамдар жасалғанмен, қай күні болатынын нақты айту қиын. Ал сілкіну себебін жалпылама білгенмен, нақтысын табу қиын. Осы секілді галактикадағы қара құрдым да адамзат үшін әлі белгісіз. Қара құрдымның кей аспан денелерін жұтып алуы – ғылым үшін әлі де беймәлім дүние. Сондай-ақ қазіргі медицинадағы қатерлі ісік дерті де дауасы жоқ ауруға айналып барады. Ал оның туындау себебін әлі ешкім дөп басып айта алмай келеді. Осыған қатысты каузалдық категориясының осы бір семантикалық ерекшелігі тілімізде де кездеседі.

Функционалды грамматиканың теориясы бойынша оның ұғымдары семантика тұжырымдамасын негізге алады, бұл – қарастырылып отырған каузалдыққа тән құбылыс. Каузалдық функционалды-семантикалық өрісте орталық және шеткері аймақтарға жіктеледі. Функционалды-семантикалық өрістің орталық өзегінде осы ұғымның семантикасы анық, айқын көрінеді. Оны әртүрлі деңгейдегі тілдік топтамалар деңгейі атқарады, ал шеткері аймақтарында каузалдық семантикасының мәні солғындап, көміскіленіп, қарсылық, шарттылық, салдарлық мәндерді білдіретін тілдік бірліктердің деңгейлері атқарады. Мысалы: *Бәйшешек гүлдеп, қырлардың қойнауы өртеніп жатқандай қып-қызыл, сап-сары ала болып кетті. Дүние қыс құшағынан босап, рақатқа малынды* (Жармағамбетов, 2002: 212).

Қазақ тіліндегі каузалдық мағынасының компоненттері «неге?», «не себептен?», «қандай негізде?», «неліктен?», «не үшін?» деген сұрақтарға жауап береді. Каузалдық категориясын өріс теориясы негізінде зерделегенде грамматикалық формалар мағынасы мен қызметі жағынан морфология деңгейінде сипатталмай, олардың сөйлеу жағдаяттарындағы қызметтері мен басқа тіл деңгейі бірліктерімен тығыз қарым-қатынасқа түсе отырып, қолданылуы басты назарда болады. Бұл орайда сөйлеу актісінде оқиғаның себеп-салдарын, мақсаты мен шарттылығын айқындап отыратын танымдық құбылыстарды көрсететін түрлі тіл бірліктерінің топтамасы нысанаға алынып отырған категорияның ұғымдық, танымдық мәні айқындалады. Каузалдықтың лингво-философиялық мәнін логикалық-танымдық және лексика-грамматикалық, синтаксистік компоненттер бір-бірімен өзара әрекеттесіп, ай-

тушы сөзінің мағыналық-мазмұнды күрделі тұтастығын танытады.

Каузалдық категориясын грамматикалық тұрғыдан ғана қарастыру оның мағыналық-мазмұнын толық аша алмайды, сондықтан оны философияны таным теориясы деңгейінде саралау осы ұғымның көпқырлы әмбебаптық мәнін ашуға толық мүмкіндік береді.

Қорытынды

Каузалдық категориясы – аса мәнді функционалды-семантикалық категория. Оның әмбебаптық рөлі функционалды грамматика теориясы негізінде қазіргі лингвистикадағы ең өзекті мәселелердің бірі саналады. Бұл ұғымның негізі философия ғылымының арналарынан таралады. Сондықтан каузалдықтың түсініктемелері мен анықтамаларын ұсыну ежелгі философтардың себеп-салдардың мәнін ашу ұстанымдарына сүйенуді басшылыққа алады. Функционалды грамматиканың ең маңызды категорияларының бірі болып саналатын каузалдықты тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, философияның таным теориясы негізінде зерттеу оның көп векторлы аспектілік қырларын ашуға көмектесіп, осы ұғымды жанаша модельдеу ғылыми тұжырымдарын қалыптастырады.

Себеп-салдар түсінігі философтарды ежелден-ақ қызықтырып, зерттеулер мен пікірталастардың негізгі объектісі болды. Еуропа және орыс тіл білімінде каузалдық лингвистикалық категория ретінде әртүрлі аспектіде зерттелген, ал түркітануда аз зерттелген және көп жағдайда басқа тілдермен салыстыра қарастырылады. Мақалада каузалдық категориясының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары басты назарға алынды.

Каузалдықты философияның таным теориясымен байланыстыра қарастыру, философтар мен лингвистердің ғылыми көзқарасы мен пікірлерін саралау, семантикалық категория арқылы себеп түрлерін ажырату мақалаға арқау болды. Аристотель, Әл-Фараби, Платон, Демокрит және т.б. ойшылдардың себеп-салдар жайлы ғылыми көзқарастары айтылып, каузалдық ұғымына қатысты философиядағы әртүрлі теориялар негізге алынды.

Функционалды грамматика тұрғысынан алғанда каузалдық семантикалық түрлі мәнге ие кең мағыналы категория. Оны назарға ала отырып, қазақ тіліндегі каузалдық категориясын семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастыруға болады. Ол үшін мағынасына терең мән беріп, айтылар ойдың мақсатына үңілу қажет. Зерттеуде себеп-салдар ұғымы семантикалық ерекшеліктеріне қарай 7 түрге топтастырылды. Грамматикалық формалар мағынасы мен қызметі жағынан морфология деңгейінде сипатталмай, олардың сөйлеу жағдаяттарындағы қызметтері мен басқа тіл деңгейі бірліктерімен тығыз қарым-қатынасқа түсе отырып қолданылуына мән берілді. Зерттеулер нәтижесіне сүйене отырып, каузалдық ұғымын анықтау үшін тілдік амалдардың семантикалық мән мағынасына назар аудару басты ұстаным екендігі анықталды.

Қазіргі қазақ тіліндегі функционалды грамматиканың каузалдық ұғымын лингво-философиялық тұрғыдан зерттеу осы саланың қиын да қызықты мәселелерін игеруге мүмкіндік туғызады. Каузалдықтың семантикалық табиғатын түсіндіруде мағыналық-мазмұндық жағынан жүргізілген зерттеу бұрынғы талдаулардан өзгешеленіп, әлі де тереңдете зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

- Философиялық энциклопедия. – Алматы: Лантар Трейд, 2021. – 527 б.
 Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Москва: Мысль, 1975. – Т. 1. – 549 с.
 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы, 1973. – 22 б.
 Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сандыбаев Ж. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 656 б.
 Детерминизм и современная наука: межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1987. – 172 с.
 Кирвель Ч.С., Бородич А.А., Розенфельд У.Д., История философии: учебник // – Мн.: Новое знание, 2001. – 728 с.
 Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. – Москва: Мысль, 1989. – Т.1. – 24 с. - ISBN 5-244-00020-9
 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Москва, 1974. – Т.1: Наука логики. – 452 с.
 Юм Д. Сочинения: в 2-х т. – Москва: Мысль, 1965. – Т.1. – 847 с.
 Жанпейісов Е. Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары // ҚР БЖҒМ мен ҰҒА Хабарлары. Филология сериясы. – 2003. – №1. – 41-50-бб.
 Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, – Алматы: ЖШС «Ануар-КЗ», 2010. – 720 б.

- Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. –1-кітап – 808 б.
- Жұмсалымды грамматика / монография-оқулық. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 508 б.
- Төлеуп М.М. «Қазіргі қазақ тіліндегі себеп-салдарлықтың функционалдық аспектісі»: филол. ғыл. кан... дисс. автореф., – Алматы, 2002.
- Алтаева А.К. Шартты рай формасының қатысуымен жасалған тұлғалар, олардың синтаксистік және коммуникативтік потенциалы: филол. ғыл. кан... дисс. автореф., – Алматы, 2010. – 47 б.
- Бекмағанбетова Г.Ш. Қазақ тіліндегі шарт қатынасындағы құрмаластық құрылымдардың функционалдық-семантикалық табиғаты: филол. ғыл. кан... дисс. автореф., – Алматы, 2010. – 30 б.
- Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы // Оқу-әдістемелік бірлестігі оқулық ретінде ұсынған – Алматы: ҚР Білім және ғылым м-гі, Әл-Фараби атын. ҚазҰУ, Қазақ университеті – 2019. – 200 б.
- Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн: филол. ғыл. докторы дисс. автореф., – Алматы, 2009. – 57 б.
- Рысалды Қ.Т. Сын дәрежесі категориясы: функционалды грамматикалық табиғаты (қазақ жән неміс тілдері негізінде): филол. ғыл. докторы дисс. автореф., – Алматы, 2007. – 50 б.
- Жаңабекова А.Ә. Қазақ тіліндегі функционалды-семантикалық темпоралдылық категориясы. – Алматы, «Елтаным баспасы», 2012. – 154 б.
- Солтанбекова А. Қазақ тіліндегі шақтық локалдылық/бейлокалдылықтың функционалды-семантикалық категориясы: филол. ғыл. кан... дисс. автореф. – Алматы, 2010. – 30 б.
- Абумова О.Д. Структурная типология тюркских причинно следственных конструкций и ее семантическая реализация в хакасском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Новосибирск, 2002. – 24 с.
- Дробышева Н.Н. Категория обусловленности в русском и чувашском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2008. – 25 с.
- Казакова Э.П. Синонимия в смысловых отношениях обусловленности: на материале русского и чувашского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2007. – 20 с.
- Тажибаева С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке: сопоставительный аспект: дис. ... докт. филол. наук. – Новосибирск, 2004. – 356 с.
- Хораскина Г.В. Синкретичные отношения обусловленности в разноструктурных языках: на материале русского и чувашского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – 17 с.
- Дальбергенова Л.Е., Жаркынбекова Ш.К. Исследования каузальных отношений в современной лингвистике // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – №6. [Электронный ресурс]. – URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=10878> (дата обращения: 09.05.2024)
- Pasch R., Brauße U. Breindl E., Waßner U. H. Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen. Berlin: de Gruyter, 2003. – P. 11-44.
- Redder A. Grammatiktheorie und sprachliches Handeln: „denn“ und „da“. – Tübingen: Niemeyer, 1990. – P. 190-349.
- Zufferey S. Car, parceque, puisque revisited: Three empirical studies on Frenchcausal connectives // Journal of Pragmatics. – 2012. – Vol.44. – P. 138-153.
- Есім Ф. Фалсафа тарихы: Оқулық – хрестоматия. – Алматы: Паритет. – 2004. – 304 б.
- Сандыбаев Ж. Азаматтық саясат // Араб тілінен аударған және түсініктеме берген филос.ғ.к. Ж. Сандыбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 92 б.
- Спиноза Б. Избранные произведения: в. 2-х т. – Москва: Госполитиздат. – 1957. – Т. 1. – 631 с.
- Гольбах, П.А. Избранные произведения: в 2-х т. – Москва: Соцэкгиз. – 1963. – Т. 1. – 715 с.
- Жармағамбетов Т. Отамалы. Әңгімелер мен хикаяттар // Құрастырған Е. Дүйсенбайұлы – Алматы: Паритет, 2002 – 212 б.
- Нұрмағанбетов Т. Айқай: Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Өнер, 2001. – 440 б.

References

- Abumova, O.D. (2002). Strukturnaia tipologia turkskih prichinno sledstvennyh konstruktsii i ee semanticheskaia realizatsia v hakasskom iazyke [The structural typology of Turkic causal constructions and its semantic implementation in the Khakass language]. Novosibirsk. (in Russian)
- Al-Farabi. (1973). Philosophical treatises. Almaty. (in Kazakh)
- Alkebaeva, D.A. (2013). Qazaq tilinin funktsionaldy grammatikasynyn ozekti maseleleri [Actual problems of functional grammar of the Kazakh language]. Almaty. Kazakh University Publishing House. (in Kazakh)
- Alkebaeva, D.A. (2019). Qazaq tilinin funktsionaldy grammatikasy [Functional grammar of the Kazakh language]. Almaty. Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan Al-Farabi KazNU, Kazakh University. (in Kazakh)
- Altaeva, A. K. (2010). Shartty raj formasynyn qatysuymen zhasalgan tulgalар, olardyn sintaksistik zhane kommunikativtik potentsialy [Persons formed in the presence of a conditional mood form, their syntactic and communicative potential]. Almaty (in Kazakh)
- Aristotel (1975). Sochinenia [Aristotle. Writings]. Moscow. Thought. (in Russian)
- Bekmaganbetova, G.Sh. (2010). Qazaq tilindegi shart qatynasyndagy qurmalastyq qurylymdardyn funktsionaldyq-semantikalыq tabigaty [Functional and semantic nature of complex structures in the relationship of contracts in the Kazakh language]. Almaty (in Kazakh)

- Dalbergenova L.E., Zharkynbekova Sh.K., (2013). Research of causal relations in modern linguistics // Modern problems of science and education. [Electronic resource]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=10878> (access date: 05/09/2024)
- Determinizm i sovremennaiia nauka: mejvuzovski sbornik nauchnyh trudov (1987). [Determinism and Modern Science: an interuniversity collection of scientific papers]. Voronezh. Voronezh University Press. (in Russian)
- Drobysheva, N.N. (2008). Kategorija obuslovlennosti v russkom i chuvashskom jazykah [The category of conditionality in the Russian and Chuvash languages]. Cheboksary. (in Russian)
- Esim, G. (2004). Falsafa tarihy [History of philosophy]. Almaty. Rarity (in Kazakh)
- Filosofiyalyq Enciklopediya (2021). [Philosophical encyclopedia]. Almaty. Lantar Trade. (in Kazakh)
- Gobbs, T. (1989). Sochinenia: v 2 t. [Hobbes, T. Works: in 2 vols.]. Moscow. Thought. (in Russian)
- Gegel, G.V.F. (1974). Ensiklopedia filosofskih nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. Moscow. Science of Logic. (in Russian)
- Golbach, P.A. (1963). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. Moscow. Sotsekgiz (in Russian)
- Horas'kina, G.V. (2006). Sinkretichnye otnosheniya obuslovlennosti v raznostrukturnykh jazykah [Syncretic conditionality relations in multistructural languages]. Cheboksary. (in Russian)
- İum, D. (1965). Sochinenia [Essays]. Moscow. Thought. (in Russian)
- Jolshaeva, M. (2009). Qazaq tilindegi aspektualdy semantika: forma jane mazmun [Aspectual semantics in the Kazakh language: form and content]. Almaty. (in Kazakh)
- Janabekova A.A., (2012). Qazaq tilindegi funktsionaldy-semantikalyq temporaldylyq kategoriasy [Category of functional-semantic temporality in the Kazakh language]. Almaty. «Eltanym publishing house». (in Kazakh)
- Kazakova, Je.P. (2007). Sinonimija v smyslovyh otnoshenijah obuslovlennosti: na materiale russkogo i chuvashskogo jazykov [Synonymy in the semantic relations of conditionality: based on the material of the Russian and Chuvash languages]. Cheboksary. (in Russian)
- Kirvel, Ch.S., Borodich, A.A., Rozenfeld U.D., (2001). İstoria filosofii [The History of Philosophy]. Mn. New knowledge. (in Russian)
- Malbaqov, M. (2011). Qazaq tilinin funktsionaldy grammatikasy [Functional grammar of the Kazakh language]. Almaty. Dyke Press. (in Kazakh)
- Nysanbaev, A., Qurmangalieva, G., Sandybaev, Zh., (2009). Al-Farabi. Tandamaly traktattary [Al-Farabi. Selected treatises]. Almaty. Publishing House "Arys". (in Kazakh)
- Nurmaganbetov, T. (2001). Aiqai [Aikhai: Stories and stories], Almaty. Art. (in Kazakh)
- Pasch, R. (2003). Handbook of German connectors. Linguistic foundations of the description and syntactic features of the German sentence linkers. Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen, Berlin. de Gruyter. P. 11-44.
- Redder, A. (1990). Grammar theory and linguistic action: "because" and "there" Grammatiktheorie und sprachliches Handeln: „denn“ und „da“, Tübingen. Niemeyer, P.190-349.
- Rysaldy, Q.T. (2007). Syn darezhesi kategorijas: funktsionaldy grammatikalyq tabigaty [Category of degree of criticism: functional grammatical nature]: filol. gyl. kan. ... diss. avtoref.. Almaty. (in Kazakh and deutsch languages)
- Sandybaev, Zh. (2020). Azamattyk sajasat [Civil policy]. Almaty. Kazakh University (in Kazakh)
- Soltanbekova, A. (2010). Qazaq tilindegi shaqtyq lokaldylyq/beilokaldylyqtyn funktsionaldy-semantikalyq kategoriasy [Functional-semantic category of tense locality/nonlocality in the Kazakh language]. Almaty. (in Kazakh)
- Spinoza, B. (1957). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. Moscow. Gospolitizdat (in Russian)
- Tazhibaeva, S.Zh. (2004). Sposoby vyrazhenija kauzal'nyh otnoshenij v kazahskom jazyke [Ways of expressing causal relations in the Kazakh language]. Novosibirsk. (in Russian)
- Toleu, M. M. (2002). Qazirgi qazaq tilindegi sebep-saldarlyqtyn funktsionaldyq aspektisi [Functional aspect of causality in the modern Kazakh language]. Almaty (in Kazakh)
- Zhanpejiso, E. (2003). Qyzmettik grammatikanyn bastau ugymdary [Starting concepts of Service grammar]. Almaty. Reports of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and the National Academy of Sciences. Philology series (in Kazakh)
- Zhubaeva, O. (2010). Personaldylyq funktsionaldy-semantikalyq orisi [Functional-semantic field of personhood]. Almaty. Anuar-KZ LLP. (in Kazakh)
- Zharmagambetov, T. (2002). Otamaly. Angimeler men hikajattar [Otamaly. Stories and stories]. Almaty. Rarity. (in Kazakh)
- Zufferey, S. (2012). Because, because, since revisited: Three empirical studies on French causal connectives. Car, parce que, puisque revisited: Three empirical studies on French causal connectives, Journal of Pragmatics. Vol.44, P. 138-153.
- Zhumsalyndy grammatika/monografija-oqulyq. (2016). [Practical Grammar / monograph-textbook]. Almaty. State Language Development Institute. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Омирбек Сансызбаев (корреспондент автор) – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: omirsansyz@gmail.com);

Дина Алкебаева – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: alkebaeva@mail.ru).

Әбдібек Әміров – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: abdibek71@mail.ru).

Келіп түсті: 1 наурыз 2024 ж.

Қабылданды: 29 мамыр 2024 ж.